

הרב יהודה זולדן

זמן אכילת הפסח בליל הסדר

א. הסדר במשנה ובתוספתא

ב. האכילה המסיימת את הסדר

ג. אכילה על השובע

ד. זמנים אישיים וחבורתיים לקרבן ציבור

פתיחה

באיזה שלב בליל הסדר היו אוכלים את קרבן הפסח? בדברי התנאים והאמוראים אין תשובה ברורה לדבר, ונראה שאין מסורת ברורה לגבי שאלה זו.

להלן נציע את האמור במשנה ובתוספתא לגבי מבנה ליל הסדר, ונעמוד על דברי ראשונים שהציעו הצעות שונות ביחס למבנה הסדר ולאכילת קרבן הפסח במהלכו בזמן המקדש, ולזיקתם לכתוב במשנה ובתוספתא.

א. הסדר במשנה ובתוספתא

המשנה בפרק העשירי בפסחים עוסקת בסדרו של ליל הסדר. חלק מן המשניות מתייחסות לליל הסדר בזמן המקדש, וחלקן מתייחסות לסדר שנהג לאחר החורבן:¹

במשנה ג' נאמר:

הביאו לפניו מטבל בחזרת עד שמגיע לפרפרת הפת. הביאו לפניו מצה וחזרת וחרוסת ושני תבשילין, אף על פי שאין חרוסת מצוה. רבי אליעזר בר צדוק אומר: מצוה. ובמקדש היו מביאים לפניו גופו של פסח.²

תחילתה של המשנה מתייחסת לתקופה שלאחר החורבן, כפי שניתן ללמוד מהאמירה המסיימת שלפיה בזמן המקדש היו מביאים את גופו של הפסח. הבאת שני התבשילין מוסברת בגמרא כזכר לאכילה בזמן המקדש: "רב יוסף אמר: צריך שני מיני בשר, אחד

1 על מבנה הפרק במשנה ראה: יוסף תבורי, "מקומה של הסעודה במסגרת ליל הסדר", פסח דורות, עמ' 70-78.

2 משנה זו מופיעה בצורה דומה גם בתוספתא פסחים פ"י ה"ט.

הרב יהודה זולדן

זכר לפסח ואחד זכר לחגיגה" (פסחים קיד ע"ב). מכל מקום, המשנה מוסרת שבזמן המקדש היו מביאים לפני הסועדים בשלב זה את גופו של הפסח, אך לא נאמר האם היה נאכל הקרבן בשלב זה.

מבטא של המשנה הבאה הוא לזמן הבית:

מזגו לו כוס שני, וכאן הבן שואל אביו, ואם אין דעת בבן אביו מלמדו, מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה הלילה הזה כולו מצה; שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות הלילה הזה מרור; שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל הלילה הזה כולו צלי; שבכל הלילות אנו מטבילין פעם אחת הלילה הזה שתי פעמים. ולפי דעתו של בן אביו מלמדו, מתחיל בגנות ומסיים בשבח, ודורש מ"ארמי אוכד אבי" עד שיגמור כל הפרשה כולה (משנה ד).

הקושיה המנגידה בין תכונתו של בשר הפסח לבין הבשר הנאכל בלילות האחרים מלמדת על כך ששאלה זו נשאלה בזמן הבית. ייתכן לפרש שכבר בשלב זה היו אוכלים את הקרבן ולאחר מכן שואלים מדוע בלילה זה הבשר צריך להיות צלוי – אך אין בכך הכרח.

במשנה הבאה מובאים דברי רבן גמליאל המסביר את טעמי מצוות האכילה:

רבן גמליאל היה אומר: כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו ואלו הן: פסח, מצה ומרור - פסח על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים, מצה על שום שנגאלו אבותינו במצרים, מרור על שום שמררו המצריים את חיי אבותינו במצרים (משנה ה).

אמירתו של רבן גמליאל כפי שהיא מופיעה במשנה נאמרה בזמן הבית - "פסח על שום מה" - בעוד בהגדות של פסח שבידינו נאמר בשמו של רבן גמליאל: "פסח שהיו אבותינו אוכלים בזמן שבית המקדש היה קיים על שום מה?". רבן גמליאל ראה את הבית השני בבניינו, וייתכן שגם לאחר חורבן הבית הקריב קרבן פסח כל עוד היה המזבח קיים.³ הקביעה "כל שלא אמר שלושה דברים אלה לא יצא ידי חובתו" יכולה להתפרש בכפליים: לא יצא ידי חובת ההגדה, או לא יצא ידי חובת האכילה אם לא הסביר מדוע הוא אוכל את קרבן הפסח.⁴

3 ראה מאמרי בספרי: "הגדה או קרבן בליל הסדר שאחר החורבן", מועדי יהודה וישראל, מרכז שפירא תשס"ד, עמ' 401-414.

4 כך פירש הרמב"ן במלחמות ה', ברכות דף ב ע"א מדפי הרי"ף.

זמן אכילת הפסח בליל הסדר

ייתכן שקביעתו של רבן גמליאל תלויה במצבים שונים. בזמן שבית המקדש היה קיים לא היה זמן רב לעסוק בסיפור יציאת מצרים, ולכן מלמד רבן גמליאל שניתן להסתפק באמירה תמציתית וקצרה מאוד שאותה חייבים לומר. יש לומר את פסוקי "ארמי אובד אבי", שהם תמצית סיפור יציאת מצרים, וככל שניתן לדרוש בפסוקים אלה הן מבחינת הזמן והן מבחינת הידע או העומק של המספרים הרי זה משובח, ומלבד זאת יש לומר מה טעמן של שלוש מצוות האכילה בלילה הזה כחלק ממצוות הסיפור או אף ממצוות האכילה. כמובן, אם יש פנאי יש להרבות ולדרוש בסיפור יציאת מצרים.

בהמשך המשנה מובא הנוסח הנאמר בסיום ה'מגיד':

לפיכך אנחנו חייבין להודות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים האלו. הוציאנו מעבודת לחירות, מיגון לשמחה ומאבל ליום טוב ומאפילה לאור גדול ומשעבוד לגאולה, ונאמר לפניו הללויה. עד היכן הוא אומר? בית שמאי אומרים: עד אם הבנים שמחה. ובית הלל אומרים: עד חלמיש למעינו מים. וחותם בגאולה. רבי טרפון אומר: אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים ולא היה חותם. רבי עקיבא אומר: כן ה' אלהינו ואלהי אבותינו יגיענו למועדים ולרגלים אחרים הבאים לקראתנו לשלום שמחים בבנין עירך וששים בעבודתך ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים כו' עד ברוך אתה ה' גאל ישראל. (משניות ה-ד).

דברי ר' עקיבא צופים לבניין המקדש, לחידוש העבודה ולאכילה מן הזבחים ומן הפסחים, והם נאמרים לאחר החורבן.

המשנה הבאה עוסקת בשתיית כוס שלישי וכוס רביעי:

מזגו לו כוס שלישי מברך על מזונו. רביעי גומר עליו את ההלל, ואומר עליו ברכת השיר. בין הכוסות הללו אם רוצה לשתות ישתה. בין שלישי לרביעי לא ישתה. (משנה ז).

בין הכוס השנייה לשלישית זהו זמן הסעודה, ולכן מותר לשתות בין הכוסות הללו. הכוס השלישית היא על ברכת המזון, ועל הרביעית גומרים את ההלל. מדוע יש לומר הלל על הכוס הרביעית? אמירת ההלל היא על קרבן הפסח, כאמור במשנה בפרק הקודם:

מה בין פסח הראשון לשני? ... הראשון טעון הלל באכילתו, והשני אינו טעון הלל באכילתו (פ"ט מ"ג).

נראה שכאן, בשלב זה, היו אוכלים מקרבן הפסח ואומרים את ההלל.

הרב יהודה זולדן

המשניות המסיימות את הפרק עוסקות בזמן שבית המקדש קיים, ומתייחסות לאכילת הפסח:

ואין מפטירין אחר הפסח אפיקומן. ישנו מקצתן יאכלו, כולן לא יאכלו. ר' יוסי אומר: נתנמנמו יאכלו, נרדמו לא יאכלו.

הפסח אחר חצות מטמא את הידיים, הפגול והנותר מטמאין את הידיים. בירך ברכת הפסח פטר את של זבח, בירך את של זבח לא פטר את של פסח, דברי רבי ישמעאל. ר' עקיבא אומר לא זו פוטרת זו ולא זו פוטרת זו (משניות ח-ט).

"אפיקומן" היא מילה יוונית, שמשמעותה המנה האחרונה שהיו נוהגים לאכול בסיום הסעודה. בליל הסדר אין לאכול מנה נוספת לאחר אכילת בשר הקרבן.⁵ במשך הזמן קיבלה המצה האחרונה את השם אפיקומן, על אף שבמקור הדברים המנה שבסוף הסעודה היא הנקראת אפיקומן.⁶

המשנה עוסקת בקרבן פסח ובקרבן חגיגה, ולא מזכירה כלל את אכילת המצה והמרור. אין זאת אלא מפני שבזמן המקדש המצווה העיקרית היתה באכילת הקרבן והמצה והמרור היו טפלים לה; וכפי שנאמר: "על מצות ומרורים יאכלוהו" (במדבר ט', יא).⁷

ב. האכילה המסיימת את הסדר

אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן

כאמור, על פי המשנה בשלהי פרק עשירי במסכת פסחים, את קרבן הפסח היו אוכלים בסוף הסעודה ולאחריו לא היו אוכלים דבר. יש לברר האם בכך היו מקיימים את מצוות אכילת קרבן הפסח, או שמא מדובר על אכילה שאיננה חובת המצווה, ואת המצווה היו מקיימים בשלב אחר.

5 בתוספתא פסחים (ליברמן) פ"י ה"א נאמר: "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן כגון אגוזין תמרים וקליות". בגמרא (ק"ט ע"ב) ישנן הצעות נוספות לקינוחים ולמנות אחרונות שבהם נהגו לסיים סעודות.

6 רש"י בשו"ת בסימן שד מכנה את המצה האחרונה "מצת אפיקומן". כך הסביר זאת אחריו הרב אליעזר בן יואל הלוי (ראב"ה), ח"ב, מסכת פסחים, סימן תקכה ד"ה ושוב אוכלין: "ואחר גמר סעודה מוציאין חצי מצה השמורה לכך. וקורין אותה אפיקומן על שם שאסור לאכול אחריה שום דבר ולא מיני מתיקה שרגילין לאכול בקינוח סעודה. ואין לומר אפיקו מיני מאכל אלא נפטר מן הסעודה". למקורות נוספים ראה עוד: הרב משה הררי, **מקראי קדש**, עמ' 497-498.

7 ראה בהרחבה ברמב"ם **בספר המצוות** מצווה ננ.

זמן אכילת הפסח בליל הסדר

על בסיס המשנה האומרת "ואין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" מקשרת הגמרא בין אכילת קרבן הפסח לבין אמירת ההלל בסוף הסדר:

והאמר רב משום רבי חייא: כזיתא פסחא והלילא פקע איגרא. מאי לאו דאכלי באיגרא ואמרי באיגרא? לא, דאכלי בארעא ואמרי באיגרא. איני? והתנן: אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, ואמר רב: שלא יעקרו מחבורה לחבורה! לא קשיא: כאן בשעת אכילה, כאן שלא בשעת אכילה (פסחים פה ע"ב - פו ע"א).

הסועדים היו אוכלים כזית מקרבן הפסח ועולים לגגות לומר הלל, עד שהיה נדמה שהגג נבקע מהמולת ההמון. כך מפרש שם רש"י:

הלילא פקע איגרא - לקול המולת ההמון מההלל דומין כאילו הגגין מתבקעים, שהיו אומרים ההלל על הפסח, כדתנן לקמן (צה ע"א): הראשון טעון הלל על אכילתו. על שאלת הגמרא היאך ייתכן שאוכלים במקום אחד וההלל נאמר במקום אחר, הלא יש חשש שיעברו מחבורה לחבורה וזו הסיבה שלדעת רב קבעו שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, משיבה הגמרא שבשעת האכילה אסור לעבור מחבורה לחבורה, אבל לאחר סיום האכילה, בעת שאומרים את ההלל, מותר להתערב עם חבורות אחרות. את דברי המשנה "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" המובאים בסוגיה מפרש רש"י:

אין מפטירין - כשהגיע זמנו להפטר מן הסעודה, דהיינו אחר הפסח שהוא נאכל באחרונה על השובע, שכן חובת כל הקרבנות, כדקיימא לן (סוטה טו ע"א): למשחה - לגדולה, כדרך שהמלכים אוכלין, אין נפטירין על ידי אפיקומן.⁸ קרבן הפסח נאכל באחרונה על השובע, ומכאן שזמן אכילת קרבן פסח הוא בסוף הסעודה - כפי שנראה כאמור מסדר המשניות המתארות את אכילת הפסח.

אין מפטירין אחר המצה אפיקומן

כאמור, המשנה המוסרת "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" עוסקת באכילת קרבן פסח, וכפי שהובא ברש"י שאכילת החובה של קרבן הפסח היא בסוף הסעודה. בגמרא מובאות מסורות שונות בעניין בשמו של רב יהודה בשם שמואל, הנחלקות אם יקרון זה חל לאחר החורבן גם על המצה הנאכלת בסוף הסעודה:

8 כך מפרש רש"י גם בפסחים מ ע"א ד"ה באחרונה: "היא מצות אכילתה, שעם הפסח היא חובת אכילתה, דכתיב קרא: 'על מצות ומרורים יאכלוהו', ופסח נאכל על השובע, כדתנן (פסחים קיט ע"ב): אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן."

הרב יהודה זולדן

אמר רב יהודה אמר שמואל: אין מפטירין אחר מצה אפיקומן... מר זוטרא מתני הכי:
אמר רב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל: מפטירין אחר המצה אפיקומן
(פסחים קיט ע"ב-קכ ע"א).

פרשני התלמוד מסבירים את דברי רב יהודה שלפיהם אין מפטירין אחר המצה
הנאכלת באחרונה אפיקומן, ומדבריהם ניתן ללמוד כיצד הבינו את מבנה ליל הסדר
בזמן המקדש. רש"י מסביר כך:

אין מפטירין אחר מצה אפיקומן - שצריך לאכול מצה בגמר הסעודה זכר למצה
הנאכלת עם הפסח. וזו היא מצה הבצועה שאנו אוכלין באחרונה לשם חובת מצה
אותה שלאחר אכילה.

דברים דומים כותב גם הרשב"ם שם:

אין מפטירין אחר המצה אפיקומן - שצריך לאכול מצה בגמר סעודתו זכר למצה
הנאכלת עם הפסח בכריכה. וזו היא מצה הבצועה שאנו אוכלין באחרונה לשם חובה.
...ובמצה בזמן הזה מיירי דליכא פסח בהדה, דאי בזמן דאיכא פסח, הא בהדיא תנן
אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן והיינו אחר פסח ומצה הנאכלת עמו.

המצה הנאכלת באחרונה לדבריהם היא זכר למצה שהיתה נאכלת עם הפסח בכריכה,
ומכאן שהיו אוכלים את הקרבן בסוף הסעודה, וכך גם היה נשמר טעם הקרבן.⁹

הרב מנחם המאירי (פסחים שם) מסביר שעל שתי המסורות בשמו של רב יהודה
אמר שמואל מוסכם שהפסח היה נאכל באחרונה ולא הפטירו אחריו אפיקומן, והדיון
הוא האם יש להקביל לחלוטין את אכילת המצה באחרונה לאכילת הפסח:

לדעת מר זוטרא מפטירין ואין מחמירין בה כפסח, ונראה טעמו מפני שהפסח צריך
לאכול על השובע להיות כל אכילה שאחריה אכילה גסה, ואם יאכל אחריו נראה
כאילו לא אכלו על השובע, ומצה אינה צריכה ליאכל על השובע. ורב יוסף אמרה אף
במצה עצמה. ונראה טעמו שהטעם אינו אלא שלא ישכח סדרו ואף במצה ראוי לחוש
או שמא מצה באחרונה זכר לפסח היא ונגררת בחוקות הפסח.

על הסברו של הרשב"ם מקשה הרא"ש:

ולפי זה היה נראה שצריך לאכול עמה מרור וחרוסת כיון שהיא זכר מצה הנאכלת עם
הפסח בכריכה ועליהן היה ראוי לברך [על] אכילת מצה אלא שכבר מילא כריסו ממנה

9 כך פירש גם **סידור רש"י** סימן שפא ושצא; **איסור והיתר** לרש"י סימן לו; רבנו שמחה מויתרי,
מחזור ויטרי, עמ' 285; **ספר המנהיג**, הלכות פסח סימן פו; המאירי פסחים סט ע"ב; מרדכי
מסכת פסחים הסדר בקצרה רמז תריא; ספר **שבולי הלקט** סדר פסח סימן ריח בשם רבנו
קלונימוס; **טור ושולחן ערוך** סימן תעה, ועוד.

זמן אכילת הפסח בליל הסדר

ואם כן צריך לעשות כמו בזמן המקדש שהיו אוכלין הכל ביחד הלל וסיעתו ואף לרבנן מצווה לאוכלו ביחד. אמנם תמיהני למה עושין כריכה בתחילה יספיק בכריכה אחרונה זכר למקדש.

הלכך נראה לי דאותה מצה אינה לשם חובה אלא אוכלין אותה זכר לפסח שהיה נאכל על השובע באחרונה, ולפי שהוא זכר לפסח יש ליתן לה דין הפסח שלא לאכול אחריה. ואין צריך עמה מרור וחרוסת (פסחים פרק י, לד).

לדברי הרא"ש המצה באחרונה היא זכר רק לקרבן שנאכל בסוף הסדר, ולא למצה שנאכלה עמו, ולכן אין צריך לאכול עמה גם מרור.¹⁰ מכל מקום, גם מדברי הרא"ש עולה שבזמן המקדש היו אוכלים את קרבן הפסח על השובע בסוף הסעודה. כך סיכם זאת הרב שניאור זלמן מלאדי:

בזמן שבית המקדש היה קיים היו אוכלין הפסח בסוף כל הסעודה כדי שיהיה נאכל על השובע, דהיינו שהפסח יהא גמר כל השביעה כדי שיהיו נהנין באכילתו ותחשב להם (שו"ע הרב, אורח חיים סימן תעז סעיף א).

על פי שיטה זו היו אוכלים מצה בתחילת הסעודה כמצת רשות, אחר כך היו אוכלים את הסעודה, ולבסוף היו אוכלים את קרבן הפסח יחד עם מצה ומרור.¹¹

הצעה מרחיקת לכת יותר מופיעה במרדכי בשמו של המהר"ם מרוטנברג:

היה נראה לרבנו מאיר שבזמן שבית המקדש קיים היו עושין כל הסדר אחר הסעודה ולא היו אוכלין מצת מצוה אלא לאחר שמלאו כריסן מקמח ובצקת ושאר דברים. אבל אנו שכל סעודתנו ממצת מצוה כיון שאנו מתחילין בהלכותיה אנו עושין מצותיה זו אחר זו בלא הפסקה. אמנם זכר לפסח אוכלין האפיקומן בסוף כל אכילה.¹²

לדבריו היו אוכלים בסעודה מאכלים אחרים, ומכל מקום לא היו אוכלים מצה. קודם לכן כתב המרדכי עצמו שבתחילת הסעודה היו אוכלים מצה עשירה, ורק בסוף היו אוכלים מצה, מרור וקרבן פסח.

10 בשל מחלוקת הרשב"ם והרא"ש נוצר המנהג לאכול שני כזיתים ממצת האפיקומן, זכר למצה הנאכלת עם הקרבן וזכר לקרבן הפסח עצמו. ראה מאמרי בספרי: "מנהג אכילת אפיקומן בשיעור שני כזיתים לאחר החורבן", עמ' 460-467.

11 הרב יעקב בצלאל ז'ולטי ("בהלכות סדר ליל פסח", **משנת יעבץ**, אורח חיים סימן יח, ה) כותב שלשיטה זו אין לדבר מהברכה על אכילת המצה עד לאחר אכילת האפיקומן, אלא בדברים שהם לצורך קיום מצוות מצה. ואכן, הרב יוסף דב סלובייצ'יק מעיד (**זמן חרותנו**, עמ' 88) שמסיבה זו לא היה הרב חיים מבריסק מדבר דבר שאינו מעניינו של הסדר משעת אכילת המצה עד לאחר אכילת האפיקומן.

12 מרדכי פסחים, הסדר בקצרה, רמז תרי"א.

הרב יהודה זולדן

לסיכום, שיטה שמופיעה בדברי ראשונים רבים גורסת שכשהביאו את גופו של הפסח בתחילת הסדר לא היו אוכלים אותו. מדברי המשנה "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" יש ללמוד שבסוף הסדר היו אוכלים את קרבן הפסח, מפני שהיו צריכים לאכול את הקרבן על השובע.¹³ כך גם נהוג לאחר החורבן ביחס למצה שנאכלת באחרונה כזכר לקרבן הפסח שנאכל באחרונה, או למצה האחרונה שהיתה נאכלת בכריכה עם הקרבן. אז היו גם אומרים על הקרבן את ההלל, במסגרת הכוס הרביעית.¹⁴

ג. אכילה על השובע

ובאחרונה אוכל מבשר הפסח... שאכילתו היא המצוה

הרמב"ם עוסק בהלכות ליל הסדר בהלכות חמץ ומצה, בפרקים ז-ח. בפרק ז מסביר הרמב"ם את העקרונות ואת ההלכות של ליל הסדר, ובפרק ח הוא מציע את סדר הלילה. הצגת הדברים המרכזית מתייחסת לזמן שבית המקדש קיים, והרמב"ם מפרט גם מהו הסדר בתקופת החורבן.

כך לשון הרמב"ם לגבי הסדר עם סיום חלק ה'מגיד', ולאחר שתיית כוס שנייה:

¹³ יש לברר מה היו עושים לפי שיטה זו באשר לברכת המצוות על המצה שהיו אוכלים בתחילת הסעודה (שלא לפי הצעת המהר"ם). ראשונים כותבים שהיו מברכים על המצה בתחילת הסעודה ברכת המוציא וברכת על אכילת מצה, כדי שלא ייווצר מצב שאדם כבר אכל מצה ומילא כרסו ממנה ורק אחר כך, בעת קיום מצוות החובה, יברך על אכילת מצה (רש"י ורשב"ם פסחים קיט ע"ב, ד"ה אין מפטירין). אלא שאם כך, כיצד ייתכן שאדם יברך ברכת המצוות על מצווה שיקיים אותה לאחר זמן? שאלה דומה נשאלה על אדם שיש לו מרור בלבד. לשיטת רב חסדא הוא אוכל את המרור ככרפס ומברך עליו בורא פרי האדמה ועל אכילת מרור, אף שיקיים את מצוות אכילת המרור רק לאחר הטיבול השני. התשובה היא שיש תקדים לכך: "מידי דהוה אברכת שופר דמברך אתקיעות דישיבה ומועלת ברכה לתקיעות שבעמידה שהם עיקר ונעשית על סדר ברכות" (תוס' פסחים קטו ע"א ד"ה מתקיף; תוס' פסחים קכ ע"א ד"ה באחרונה. בדברי התוספות הללו עסקו הנצי"ב (העמק שאלה קנד, ב); חזון איש (אורח חיים סי' קכד עמ' ריג), ועוד. הרב יצחק אור זרוע כותב בשם הרב יעקב מקורביל הקדוש זצ"ל שמצינו כגון זה בקריאת שמע: "דאותה שאינה חובה אנו מברכין שתיים לפניו ושתיים לאחריה, ואותה שהיא חובה אין אנו מברכין לשיטת רש"י שקריאת שמע שעל גבי המיטה היא עיקר" (אור זרוע ח"ב, הלכות פסחים סימן רלב).

¹⁴ בעניין ההלל שהיו אומרים בעת אכילת הקרבן נעסוק לקמן בפרק ד, שם נעסוק בעיקר בשיטת הרמב"ם. הסברנו את דברי הרמב"ם תואם גם את דברי הראשונים האחרים.

זמן אכילת הפסח בליל הסדר

ואחר כך מברך על נטילת ידיים... ולוקח שני ריקיין חולק אחד מהן ומניח פרוס לתוך שלם ומברך המוציא לחם מן הארץ... ואחר כך כורך מצה ומרור כאחד ומטבל בחרוסת ומברך: "ברוך אתה ה' א-לוהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על אכילת מצות ומרורים", ואוכלן. ואם אכל מצה בפני עצמה ומרור בפני עצמו, מברך על זה בפני עצמו ועל זה בפני עצמו.

ואחר כך מברך: "ברוך אתה ה' א-לוהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על אכילת הזבח", ואוכל מבשר חגיגת ארבעה עשר תחלה. ומברך: "ברוך אתה ה' א-לוהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על אכילת הפסח", ואוכל מגופו של פסח. ולא ברכת הפסח פוטרת של זבח, ולא של זבח פוטרת של פסח.

בזמן הזה שאין שם קרבן, אחר שמברך המוציא לחם חוזר ומברך על אכילת מצה, ומטבל מצה בחרוסת ואוכל. וחוזר ומברך על אכילת מרור ומטבל מרור בחרוסת ואוכל, ולא ישהה אותו בחרוסת שמא יבטל טעמו, וזו מצווה מדברי סופרים. וחוזר וכורך מצה ומרור ומטבל בחרוסת ואוכלן בלא ברכה זכר למקדש.

ואחר כך נמשך בסעודה ואוכל כל מה שהוא רוצה לאכול ושותה כל מה שהוא רוצה לשותה. ובאחרונה אוכל מבשר הפסח אפילו כזית, ואינו טועם אחריו כלל. ובזמן הזה אוכל כזית מצה ואינו טועם אחריה כלום, כדי שיהיה הפסק סעודתו וטעם בשר הפסח או המצה בפיו, שאכילתן היא המצה (הלכות חמץ ומצה ח, ו-ט).

לפי הרמב"ם כל אחד אוכל פעמיים מקרבן הפסח. הפעם הראשונה היא מיד בתחילת הסעודה. בתחילה מברכים על קרבן חגיגה ואוכלים את קרבן החגיגה, ואחר כך מברכים על קרבן הפסח ואוכלים את קרבן הפסח. אמנם במשנה בפסחים (פ"י מ"ט) מופיעות הברכות בסוף הפרק, ומכאן יש ללמוד לכאורה שמצוות אכילת הקרבן היא בסוף הסעודה, אך הרמב"ם פירש אחרת. לדבריו מהמשנה יש ללמוד את נוסח הברכות ואת דיניהן, אך אין היא מלמדת על הזמן המדויק שבו יש לאכול את הקרבן. אם המשניות בפרק היו מתארות את הפעולות לפי סדר קיומן, היתה משנה זו צריכה להופיע לפני המשנה: "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" (י, ז), מאחר שכבר אכלו את הקרבן וכעת מלמדת המשנה שאין אוכלים אחריו אפיקומן, ומכאן שמיקום המשנה העוסקת בנוסח הברכות על קרבן הפסח וקרבן החגיגה איננו קשור לסדר האכילה בליל הסדר.

לאחר אכילת קרבן הפסח, המצה והמרור אוכלים את סעודת החג, שבה כל אחד אוכל כרצונו. הפעם השנייה שבה יש לאכול מקרבן הפסח היא בסוף הסעודה, ולאחר אכילה זו אין לאכול כלום בשל הקביעה: "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". אין לאכול קינוחים או כל מאכל אחר לאחר אכילת בשר הפסח. אין צורך לברך על אכילה זו שכן היא חלק מהסעודה, ואין לברך את ברכת המצווה "על אכילת הפסח" שכן לא

הרב יהודה זולדן

מקיימים באכילה זו את מצוות אכילת קרבן פסח, אלא רק את תקנת חכמים לשמר את טעם הקרבן.¹⁵

הרמב"ם מסיים את דבריו: "כדי שיהיה הפסק סעודתו וטעם בשר הפסח או המצה בפיו שאכילתן היא המצוה". אין כוונתו לומר ששלב זה של הסעודה הוא הזמן שבו יש לאכול את קרבן הפסח, מפני שאם כך היה נצרך היה האדם לאכול בשלב זה את קרבן החגיגה ואחר כך את קרבן הפסח, וכבר כתב הרמב"ם שאת קרבן החגיגה היו אוכלים בתחילת הסעודה. אמנם לא בכל שנה הקריבו קרבן חגיגה,¹⁶ אבל מכל מקום באותן שנים שבהן הקריבו חגיגה היו צריכים הסועדים לאכול את בשר החגיגה כעת אם אמנם אכילת הפסח הייתה נעשית בשלב זה.

בנוסף, הרמב"ם כותב שבפעם השנייה יש לאכול "מבשר הפסח אפילו כזית". אם היה מדובר בשלב שבו מקיימים את המצווה העיקרית של אכילת קרבן הפסח, היה צריך הרמב"ם לכתוב שיש לאכול כזית, ולא "אפילו כזית". כוונתו לומר שכעת, עם סיום האכילה, יש לאכול מקרבן הפסח פעם שנייה - ומותר לאכול איזו כמות שירצה, אפילו כמות גדולה יחסית למה שנדרש על מנת לשמר את טעם הקרבן, ובלבד שיסיים את הסעודה עם טעם קרבן הפסח בפה. הנימוק "שאכילתן היא המצוה" לא מתייחס אפוא לשלב הזה של הערב אלא נאמר באופן כללי - מצוות האכילה העיקרית בלילה זה היא קרבן הפסח, והוא הדין ביחס למצה לאחר החורבן. לאחר סיום הסעודה אוכלים מצה פעם נוספת כדי שיישאר לאדם טעם המצה בפיו, שכן לאחר החורבן מצוות האכילה המרכזית מהתורה היא אכילת המצה.¹⁷

15 הרמב"ם **במורה הנבוכים** (חלק ג פרק מג) מנמק מדוע ציוותה התורה לאכול מצה שבעה ימים, ולא הסתפקה ביום אחד: "אילו היה יום אחד לא היינו מרגישים בו ולא היה מתבאר עניינו, כי הרבה פעמים יאכל האדם מין אחד מן המאכלים שני ימים או שלושה, ואמנם יתבאר עניינו ויתפרסם בהתמיד אכילתו היקף שלם". גם את תקנת חכמים לסיים את הלילה באכילת המצה יש לראות באותו הקשר - שינוי בהרגלי האכילה והמשכיות באכילת המצה באמצעות שימור טעמה.

16 פסחים סט ע"ב - ע"א; רמב"ם הל' קרבן פסח י, יב-יג.

17 דברינו בהבנת שיטת הרמב"ם נוגדים את שכתב הרב יחיאל מיכל אפשטיין (**ערוך השולחן**, או"ח סי' תעז, א-ב), שזיהה את שיטת הרמב"ם עם שיטת רש"י, הרשב"ם ותוס'. בדרכו של ערוך השולחן הלך גם הרב יעקב בצלאל ז'ולטי ("בהלכות סדר ליל פסח", משנת יעבץ, אורח חיים סימן יח, ה), ואף הרב יוסף דב סלובייצ'יק (זמן חרותנו, עמ' 87-90) מפרש את דברי הרמב"ם שבזמן הבית עיקר אכילת קרבן הפסח הוא בסוף הסעודה. ראה בעניין זה את דברי הרב פנחס זביחי, שו"ת **עטרת פז** חלק א כרך ב, יורה דעה סימן ב.

זמן אכילת הפסח בליל הסדר

שימור טעם הקרבן

את קרבן הפסח יש לאכול על השובע:

“על מצות ומרורים יאכלוהו” (במדבר ט, יא), מכאן אמרו: הפסח נאכל אכילת שובע, ואין מצה ומרור נאכלים אכילת שובע

(מכילתא דרבי ישמעאל בא - מס' דפסחא פרשה ו).¹⁸

אם מקיימים את מצוות אכילת קרבן הפסח בתחילת הסעודה, ואחר כך אוכלים את הסעודה, מה המשמעות של אכילת קרבן הפסח על השובע? כך כתב הרמב"ם ביחס לאכילת שובע בקרבן פסח:

מצוה מן המובחר לאכול בשר הפסח אכילת שובע. לפיכך אם הקריב שלמי חגיגה בארבעה עשר אוכל מהן תחילה ואחר כך אוכל בשר הפסח כדי לשובע ממנו, ואם לא אכל אלא כזית יצא ידי חובתו (הל' קרבן פסח פ"ח ה"ג).

המושג אכילת שובע הוא יחסי. אין הכוונה שלאחר שאדם אכל מקרבן החגיגה ומקרבן הפסח הוא יהיה שבע עד שלא יהא מסוגל לאכול אחר כך דבר. הכוונה היא שאדם שאכל מבשר קרבן הפסח יוגדר כמי ששבע מאכילה זו, ולכן יש לאכול קודם בשר מקרבן החגיגה, ללא כל מגבלה של כמות. על הכזית האחרון לפני ששבע האדם מאכילת בשר הקרבנות להיות מבשר קרבן הפסח. בנוהג שבעולם אדם אוכל בארוחה מאכלים שונים והוא שבע מאכילת מאכל מסוים אך הוא יכול עדיין להיות מעוניין לאכול מאכלים אחרים. כך גם כאן – האכילה האחרונה מבשר הקרבן צריכה להיעשות מן הפסח.¹⁹

הרמב"ם כתב שאכילה על השובע היא מצווה מן המובחר, אך אין חובה לעשות כן. ואמנם, את קרבן החגיגה שהיו מקריבים על מנת שקרבן הפסח יאכל על השובע לא היו מקריבים בכל שנה. כך פוסק הרמב"ם על פי המשנה בפסחים פ"ו מ"ג:

18 מובא גם ברמב"ם בספר המצוות מצוות עשה נו.

19 הנצי"ב (מרומי שדה פסחים קטז ע"ב) מעיר שלדברי הרמב"ם קרבן הפסח נאכל בתחילת הסעודה, ואכילת קרבן החגיגה לפניו היא לא על מנת שאכילת קרבן הפסח תהא לשובע, אלא מפני שתדיר ושאינו תדיר תדיר קודם. כך כתב גם בהעמק שאלה קנד, ב. דברים דומים כתב גם הצ"ח בפסחים קכ ע"א. הרב שמואל ואזנר ("בדין אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן", מבקשי תורה - מסכת פסחים, ירושלים תש"ס, עמ' תע-תפ) מעיר על כך שלשיטת הרמב"ם הקדמת קרבן חגיגה לקרבן פסח היא בשל הצורך לאכול את קרבן פסח לשובע. עוד בהגדרת אכילת קרבן פסח על השובע, ראה במאמרי: "אכילת שובע בקרבן פסח", מעלין בקודש, יג (תשס"ז), עמ' 71-86.

הרב יהודה זולדן

אימתי מביאין עמו חגיגה זו בזמן שהוא בא בחול ובטהרה ובמועט. אבל אם חל יום ארבעה עשר להיות בשבת או שבא הפסח בטומאה או שהיו הפסחים מרובים אין מביאין עמו חגיגה, ואין מקריבין אלא הפסחים בלבד. חגיגת ארבעה עשר רשות ואינה חובה (רמב"ם הל' קרבן פסח י, יב-יג).

באותן שנים שבהן לא היו מקריבים קרבן חגיגה, מי שהיה רוצה לקיים מצווה מן המובחר היה אוכל בתחילת הסעודה כמות גדולה יותר מקרבן הפסח כדי לשבוע ממנו, ואחר כך בסוף הסעודה עוד כמות קטנה כדי לשמר את טעם הקרבן בפה.

ראשונים נוספים כתבו שהיו אוכלים את קרבן הפסח בתחילת הסעודה והם מתמודדים עם הצורך לאכול את קרבן הפסח אכילת שובע, אך דבריהם לא תואמים לחלוטין את דברי הרמב"ם. רבנו דוד כותב שבשנים שבהן לא היו מקריבים קרבן חגיגה היו פותחים את הסעודה באכילת הפסח, אך בשנים שבהן הקריבו קרבן חגיגה קרבן הפסח היה נאכל בסוף.²⁰ לדברינו, הרמב"ם לא הבחין בין השנים שבהן הקריבו קרבן חגיגה לבין השנים שבהן לא הקריבו חגיגה בכל הנוגע לשלב שבו נאכל קרבן הפסח במהלך הסדר.

המאירי כותב בדומה לרמב"ם. לדבריו, בתחילת הסעודה, לאחר אכילת המצה והמרור, יש לאכול כזית מקרבן החגיגה ואחר כך כזית מן הפסח – ובהמשך אוכלים מבשר החגיגה בסעודה ומצניעים מבשר הפסח עד לאחר אכילת החגיגה, ומשלימים הסעודה בבשר הפסח כדי שתהא האכילה על השובע.²¹ ברם, בעוד לפי הרמב"ם אכילת השובע של קרבן הפסח היא בתחילת הסעודה, לפי המאירי אכילת השובע היא בסוף הסעודה, לאחר שבמהלכה אכלו גם מקרבן החגיגה וגם מאכלים אחרים.

גומר עליו את ההלל

כאמור, על קרבן הפסח יש לומר הלל. כך גם פסק הרמב"ם: "מה בין פסח ראשון לפסח שני, הראשון ... וטעון הלל באכילתו" (הל' קרבן פסח פ"י הט"ו). במקום נוסף בהלכות קרבן פסח מציין זאת הרמב"ם: "וכבר ביארנו בהלכות חמץ ומצה שהוא טעון הלל בשעת אכילתו" (פ"ח הט"ו).

הרמב"ם מתכוון לדברים הללו שכתב בהלכות חמץ ומצה:

20 רבנו דוד, חידושים למסכת פסחים, עמ' תג.

21 המאירי לפסחים קיד ע"א וקכ ע"ב, ולמגילה כ ע"ב. ראה גם: אורחות חיים לילי פסח ס"י כח; כלבו ס"י נ; אבודרהם סדר הגדה. דברי המאירי הללו לא תואמים את פירושו בפסחים סט ע"ב.

זמן אכילת הפסח בליל הסדר

... ואחר כך נוטל ידיו ומברך ברכת המזון על כוס שלישי ושותהו, ואחר כך מוזג כוס רביעי וגומר עליו את ההלל, ואומר עליו ברכת השיר והיא ההללך ה' כל מעשיך וכו', ומברך בורא פרי הגפן ואינו טועם אחר כך כלום כל הלילה חוץ מן המים... ויש לו לגמור את ההלל בכל מקום שירצה אף על פי שאינו מקום סעודה (רמב"ם הל' חמץ ומצה ח, י).

הרמב"ם אינו כותב בצורה ברורה בהלכה זו שההלל נאמר על קרבן פסח, אבל על פי דבריו בהלכות קרבן פסח מתבארת כוונתו. במשנה נאמר: "רביעי, גומר עליו את ההלל" (פ"י ה"ז). ייתכן שהרמב"ם פירש ש"עליו" פירושו על קרבן הפסח.²²

כאמור בגמרא היו החוגגים עולים על הגגות ואומרים הלל לאחר שגמרו לאכול את הקרבן (פסחים פה ע"ב - פו ע"א), ולזאת התכוון הרמב"ם בדבריו כאן: "ויש לו לגמור את ההלל בכל מקום שירצה אף על פי שאינו מקום סעודה".²³ לאחר שאכלו בסוף הסעודה שוב מהקרבן על מנת לשמר את טעם המצווה היו אומרים עליו את ההלל, אך האמירה לא מוכרחה להיות באותו המקום ואף לא באותו הזמן שבו אוכלים את הקרבן. האכילה היא המצווה העיקרית והמרכזית בלילה זה, ועל כך אומרים הלל.²⁴ על פי דברים אלו מיושבת גם השגת הראב"ד על הרמב"ם:

ויש לו לגמור את ההלל בכל מקום שירצה אף על פי שאינו מקום סעודה. א"א: אין הדעת מקבלת כן לפי שאין כאן שם לארבעה כוסות אם אינן במקום אחד.

תשובת הלחם משנה להשגת הראב"ד היא שלאחר שסיימו לשתות ארבע כוסות במקום שאכלו, אזי ניתן לגמור את ההלל עם חבורה אחרת. אך ייתכן שבין הרמב"ם והראב"ד קיימת מחלוקת עקרונית בפירוש לשון המשנה "כוס רביעי גומר עליו את ההלל", האם מדובר על הכוס או על הקרבן. הראב"ד מפרש שמדובר על הכוס הרביעית ולכן ברור לו שחייבים לומר את ההלל במקום שבו שתו את הכוסות הקודמות. הרמב"ם לעומתו הסביר שהלשון "גומר עליו את ההלל" מתייחסת לקרבן,

22 כך מסביר תוספות ר"ד בפסחים קטז ע"ב: "שהיו גומרין אותו אחר אכילת הפסח כדתנן בפירקין דלעיל הראשון טעון הלל באכילתו ואנו גומרין אותו אחר סעודתו בכוס רביעי כמו שהיו עושין הן אחר אכילת הפסח".

23 לדברי ר' זרחיה הלוי (המאור, פסחים כו ע"ב בדפי הרי"ף) אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן כדי שלא ישכחו לומר הלל, מאחר שהיו אוכלים את הקרבן בתוך החומה והמקום היה צר, והיה עליהם לעלות לגג לומר את ההלל. אם היו יכולים לאכול אפיקומן לאחר אכילת הקרבן, היה חשש שישכחו לומר הלל.

24 על פי דברי המגיד משנה על הרמב"ם שם.

הרב יהודה זולדן

המצווה העיקרית של הלילה, ולפיכך ניתן לומר את ההלל בכל מקום אף על פי שאינו מקום הסעודה.

הצעת מהר"ם חלוואה: קרבן הפסח לפני הסעודה, וכזית לאחר הסעודה על השובע
בדרך דומה לזו של הרמב"ם, אך לא זהה, הולך המהר"ם חלוואה. במשנה שפתחה את סדר ליל הסדר נאמר:

הביאו לפניו מטבל בחזרת עד שמגיע לפרפרת הפת הביאו לפניו מצה וחזרת וחרוסת ושני תבשילין, אף על פי שאין חרוסת מצוה. רבי אליעזר בר צדוק אומר: מצוה. ובמקדש היו מביאים לפניו גופו של פסח (פ"י מ"ג).

לדברי מהר"ם חלוואה, היו מביאים את בשר הפסח בשלב זה על מנת לאכול ממנו:

מסתברא דאף בזמן שבת המקדש קיים היו עושין כל סדר הפסח אכילת מצה ומרור פסח קודם סעודה וכסדרא דרישא דמתניתין, והיו מניחין מן הפסח כזית לכל אחד ואחד לאחר סעודה כדי שיהיה נאכל לאחר השובע.²⁵

לדבריו, כשהביאו בתחילת הסדר את גופו של הפסח היו אוכלים אותו יחד עם מצה ומרור לפני הסעודה, ולשלב זה מתייחסים דברי המשנה בהמשך הפרק: "בירך ברכת הפסח פטר את של זבח". בהמשך הייתה נאכלת הסעודה, ובסופה היו אוכלים כזית מקרבן הפסח אכילת שובע לאחר אכילת קרבן החגיגה. על כך אמרה המשנה ש"אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". את הברכות שהיו מברכים ציינה המשנה בסוף הפרק, שלא במקום שבו אכלו את הקרבן, מאחר שענייני הברכות אינם קשורים באופן מהותי לסדר האכילה, והובאו כאן כבדרך אגב.²⁶ בהמשך דבריו הוא מעלה אפשרות נוספת:

ואפשר דמתניתין דהביאו לפניו באוכלין מועטין הוא, דאין שם חגיגה אלא פסח לבד, אבל כל שיש שם חגיגה הפסח כולו נאכל באחרונה ומצה אחרונה לבד היא זכר לפסח, אבל ראשונה חובה בפני עצמה היא משום בערב תאכלו מצות.

דברי המהר"ם חלוואה הם הצעה להתנהלות הסדר בזמן המקדש, וכלשונו - "מסתברא", "ואפשר". אין הוא טוען בוודאות שכך אכן היו עושים, ואין הוכחה כלל

25 מהר"ם חלוואה, חידושים למסכת פסחים קכ ע"א.

26 הרב מנשה קליין (שו"ת משנה הלכות חלק ז סימן סט) הציע יותר מזה: "מיד כשנכנסין מבית המדרש היו אוכלין הפסח ואחר כך היו גומרים עליו את ההלל ואומרים ההגדה ומוסיפין כל מיני סיפורים כדין כל המרבה הרי זה משובח".

זמן אכילת הפסח בליל הסדר

מהמשנה ומהגמרא שהיו מבחינים בעניין זה בין שנים שבהן הקריבו קרבן חגיגה ובין שנים שבהן לא הקריבו חגיגה.

ד. זמנים אישיים בקרבן ציבור

בפנינו מספר הצעות בדברי ראשונים הנסמכות על האמור במשנה, בתוספתא ובתלמודים ביחס לשלב שבו היו אוכלים את קרבן הפסח במהלך ליל הסדר. העובדה שישנן הצעות שונות אולי מלמדת על כך שלא היה סדר קבוע, וכל חבורה החליטה בעצמה באיזה סדר היא מקיימת את מצוות האכילה וההגדה של הלילה הזה. יש אמנם כמה עקרונות שחייבים להישמר באשר למסגרת הזמן - שלא לאכול לפני החשכה ולסיים עד חצות או עד הבוקר, כמו גם אכילת שובע, ויתר הפרטים ההלכתיים הקשורים לצליית הקרבן, ההתמנות בחבורה ועוד - אבל הסדר הפנימי של אכילת קרבן הפסח לא היה מחייב וכל חבורה נהגה כרצונה, ועל פי האפשרויות שהיו בידה. מה משמעות הדבר? מדוע אין זמן אחיד וסדר אחידים לכול?

הרמב"ם (הקדמה למשנה סדר קדשים) הגדיר את קרבן הפסח כך: "קרבן יחיד כעין קרבן ציבור". קרבן פסח הוא קרבן שקבוע לו זמן, תאריך מרכזי שבו הציבור, כלל ישראל, מקריב קרבן פסח, ומאידך יש מקום למימד האישי של כל אחד במסגרת החבורה שבה הוא מנוי. היחיד או היחידים שבחבורה מוצאים את מקומם על פי הבנתם ועל פי האפשרויות שבפניהם באשר לשלב או הזמן שבו הם יאכלו את הקרבן במהלך לילה מיוחד זה. "קרבן היחיד של כל אחד נחשב כקרבן ציבור, זהו העניין המתגלה בפסח" (הרא"ה קוק, עולת ראיה, א עמ' קעח). קרבן הפסח הוא ביטוי להתגבשות הציבוריות הישראלית, שבה מעמדו של כל פרט מתעצם ונחשב כציבור. בתוך הציבוריות הזו, יש לכל פרט מקום להביע את מעמדו ותרומתו לכלל על פי הזמן והשלב המתאימים לו.